

Albertas ROSINAS

*Vilniaus universitetas***INTRIGUOJA, BET NEĖTIKINA (LINGVISTINĖS PASTABOS DĖL LA. *viņš*, *viņa* KILMĖS)**

2001 metais išėjusiame „Lietuvių kalbotyros klausimų“ 44-ame tome išspausdintas žinomo etimologo Simo Karaliūno straipsnis „Kalbotyros pastabos“, kuriame aptariama žodžių *berklai* ‘lieptas’, *giņtaras*, *krontas* ‘pusnis’, la. įvardžių *viņš*, *viņa* ‘jis, ji’ ir kitų žodžių etimologijos (žr. Karaliūnas 2001, 89–103). Nesileisdamas į visų kalbamųjų žodžių Karaliūno pateiktą etimologinę analizę, šį kartą norėčiau keletą žodžių tarti tik dėl latvių kalbos įvardžių *viņš*, *viņa* etimologijos. Remdamasis tokių žodžių kaip *viņšēta* ‘kitas, gretimas kiemas; kita, gretima sodyba’ daugiskaitine forma *viņšētas* ‘kitos, gretimos sodybos, kito, gretimo kiemo gyventojai, tolimesni kaimynai’, taip pat kai kuriais pasakymais jis daro išvadą, kad „tiek įvardžio *viņš*, fem. *viņa* atributinė vartosena, suponuojanti jo, kaip atrodo, senąją reikšmę „kitas (scil. kaimynas)“, tiek ir kaityba kaip reguliaraus *īo* kamieno atstovo leidžia manyti, kad *viņš*, fem. *viņa* būta savarankiško leksinio vieneto, neseniai patekusio į įvardžių sistemą“ (min. str., 96).

Turėdamas galvoje kai kurių augšzemniekų šnektų, pavyzdžiui, Pildos, struktūriškai skirtingas nuo kitų tarmių šio įvardžio formas (plg.: *veņis* ‘anas’, *veņei* ‘ana’) ir pasitelkęs „fundacijos“ dėsnį, autorius rekonstruoja pralatių dialektams „alternuojančios šaknies **ven-* / **vin-* (< **uņ-*) įvardį, turėjusį reikšmę „kitas (scil. kaimynas)“ ir funkcionavusį dviem kamienais: (1) normaliojo laipsnio šaknies vokalizmo (*i*)*īo* kamienu **uēn(i)īo-*, fem. **uēnī-* / **uēnīā-* ir (2) nykstamojo laipsnio šaknies vokalizmo *īo* kamienu **uīnīo-*, fem. **uīnīā* (< **uņ-īo-*, fem. **uņ-īā*)“ (min. str., 97). Straipsnio pabaigoje Karaliūnas daro išvadą, kad „Istorine lyginamąja plotme šitas baltų kalbų įvardis (...) yra susijęs su tokiais germanų kalbų daiktavardžiais kaip s. isl. *vinr* (dabartinės isl. *vinur*), norv. *ven*, šv. *vān*, s. ang., s. frizų *wine*, s. saksų, s. vok. aukšt. *wini* „draugas“ (< germ. **weni*)“ (min. str., 98).

Suprantama, kad naujos idėjos, naujos hipotezės ir etimologijos visada yra sveikintinos, jeigu jos yra tvirtai pagrįstos ir nors truputį artina mus prie tiesos. Deja, Karaliūno kalbamųjų įvardžių naujoji etimologija tik suintriguoja, bet neįtikina. Autoriui dar gerokai reikėtų padirbėti norint įveikti visas povandenines uolas ir įtikinti ne „plačiąją“ publiką, o bent šiek tiek su istorine ir lyginamąja gramatika susipažinusių skaitytoją.

Pirma, aiškinant kalbamojo įvardžio kilmę ir jo morfologijos pakitimus būtina atsižvelgti ne tik į jo morfologinę sandarą, reikšmę, rodomųjų resp. neparticipinių įvardžių posisteminių sandarą, bet ir į įvardžių reikšmių pakitimų vidinius motyvus, taip pat į tipologijos duomenis.

Aptariant *veñis*, *veñei* kilmę ir raidą negalima jų atsieti nuo vienskiemenių įvardžių *jis*, *jei*, suaugtinio įvardžio *kurys*, *kurèi*, įvardžiuotinių būdvardžių ir daiktavardžių, t. y. jų struktūrą ir jos pakitimus tirti sistemiškai, o ne atomistiškai. Rekonstruojant vienaskaitos nominatyvą **venis* (< **venijs* < **venijas*) neišvengiamai reikia pripažinti, kad tokia forma kaip **gailis* 'gaidys' (< **gailijs* < **gailijas*) jau egzistavo lietuvių-latvių prokalbėje, t. y. bent VI a. po Kristaus. Tuo metu, remiantis Karaliūno logika, **venis* dar turėjo būti daiktavardis ir turėjo reikšmę 'kaimynas'. Kaip *ijo* kamieno nevienskiemenis daiktavardis prasidėjus galūnių redukcijai jis turėjo patirti tokius pat pakitimus kaip ir **gailis*; jo tiesioginio ir netiesioginių linksnių formos, paveiktos natūralių (o ne kažkokių „fundacinių“) dėsnų, šiandien Pildos šnektoje turėtų atrodyti taip: nom. **veñš* (plg. *gaiļš*), gen. **veņa* (plg. *gaiļa*), dat. *veņam*, acc. **veni* (plg. *gaili*), instr. **veni* (plg. *gaili*), loc. **venī* (plg. *gailī*).

Teigiant, kad „ilgujų balsių ir diftongų trumpinimas žodžio gale augšzemniekų tarmėms nėra labai būdingas“ (min. str., 97), Pildos šnektoje reikėtų laukti tokių *gaiļš* 'gaidys' formų: sg. nom. **gailis*, gen. **gaiļā*, o gal ir **gaiļuo*, acc.-instr. **gailī*, pl. gen. **gaiļū*, acc. **gaiļūs* etc. Juk dėl fonologinių ir sisteminių žodžio galo pakitimų Pildos šnektoje įvardžiuotinių būdvardžių vienaskaitos vardininko forma yra ne **gl'eitùojei*, o *gl'eitùo*, akuzatyvo-instrumentalio – ne **gl'eitùjū*, o *gl'eitù* etc.

Antra, įvardis *veñis* linksniuojamas ne taip kaip daiktavardis *gaiļš* 'gaidys'; struktūriškai skiriasi jų vienaskaitos akuzatyvo-instrumentalio ir lokatyvo formų galūnės; ir *veñis*, ir *veñei* linksniuojami taip pat kaip vienskiemeniai įvardžiai *jis*, *jei*, t. y. išlaiko vienskiemeniams įvardžiams būdingas ilgas galūnes, plg. vyriškosios giminės vienaskaitos paradigmas ir įvardžiuotinio būdvardžio paradigmą:

N.	<i>veñis</i>	<i>jis</i>	<i>gl'eitÿs</i> 'glatt, nett'
G.	<i>veñùo</i>	<i>jùo</i>	<i>gl'eitùo</i>
D.	<i>veņam//veñijam</i>	<i>jam</i>	<i>gl'eitÿjam</i>
A.	<i>veñù</i>	<i>jù</i>	<i>gl'eitù</i>
I.	<i>veñù</i>	<i>jù</i>	<i>gl'eitù</i>
L.	<i>veñijâ</i>	<i>jimâ</i>	<i>gl'eitÿjâ</i>

Ir be regos stiprintuvų matyti, kad vienaskaitos datyvas turi aiškų įvardinį komponentą *-jam*, plg. fem. *veñi-jai*, taip pat *kuri-jam*, *kuri-jai* (Cirma). Apskritai, dėl ilgujų balsių ir aiškių antrųjų komponentų sinchroniškai Pildos šnektoje *veñis*, *veñei* formos turi būti interpretuojamos kaip dvižodės samplaikos, t. y. gen. *veñùo* = *ven+jùo*, *veñùos* = *ven+jùos*, nom. *veñei* = *ven+jei*, ak. *veñù* = *ven+jù* etc. Vienaskaitos

nominatyvo *veñis* (greta *jis*) galūnė *-is* vietoj laukiamos *-is* gali būti gauta iš įvardžiuotinių formų¹, kai vietoj datyvo formos *vacajam* ‘senajam’ atsirado *vacijam*, o jos pavyzdžiu ir nominatyvas *vacijs* > *vacis* vietoj senesnės formos *vacais* (plg. Endzelīns 1951, 473–475).

Trečia, kad negalima kalbėti apie kažkokį „fundacijos“ dėsnį, veikusį Pildos šnekte, aiškiai rodo reliatyvinis įvardis *katrys* (< **katras*), *kotra* su trumpomis galūnėmis, plg. dar paprastąjį būdvardį *agrys* (< **agras*), *agra*; tik įvardžiuotinio būdvardžio galūnės čia yra ilgos, plg.: *agrys*, *agrūo*. Ilgas vienskiemeniams įvardžiams būdingas galūnės, be *veñis*, *veñei*, turi dar tie įvardžiai, kurie yra susiformavę jau po ilgųjų balsių ir dvibalsių trumpėjimo žodžio gale, t. y. *kurys*, *kurèi*, *itys*, *itèi*, bet plg. *cyts*, *cyta*, *vysi*, *vysys* ‘visi, visos’.

Ketvirta, patikėti, kad **venis*, **venī* resp. **vinjas*, **vinjā* yra buvę daiktavardžiai ir turėję reikšmes ‘kaimynas’, ‘kaimynė’ (, *viñš*, fem. *viņa* būta savarankiško leksinio vieneto, neseniai patekusio į įvardžių sistemą“, žr. min. str., 96) ir kad jie yra suįvardėję ir įgiję reikšmes ‘kitas’, ‘kita’, nėra lengva, nes remiamasi antrinėmis reikšmėmis. Nenuginčijamas Karaliūno pateiktos *viñš* kilmės iš daiktavardžio įrodymas, žinoma, būtų kalbamojo įvardžio reciprokinė vartosena; jeigu bent vienoje latvių šnekte būtų sakoma *Mani bērni mīl viñš viņu*, o ne *cits citu*, kalbamosios etimologijos autoriui reikėtų paspausti ranką.

Nustatant tokių samplaikų ir suaugtinių žodžių kaip *viņu māja(s)* → *viñmāja(s)* įvardinio komponento reikšmę negalima jų atomistiškai atsieti nuo tokių kaip *mūsu māja(s)* → *mūsmāja(s)* ir *jūsu māja(s)* → *jūsmāja(s)*, plg. dar *mūsciems* ‘mūsų kaimas’ ir *viñciems* ‘kitas, kaimyninis kaimas’ etc. Paprastai tokių samplaikų ir suaugtinių daiktavardžių antrasis komponentas yra vietos reikšmės daiktavardis arba asmens pavadinimas, plg.: *viñpagasts* ‘kitas, kaimynų valsčius’ ir *viñpagastnieks* ‘kito valsčiaus žmogus’. Kalbamųjų samplaikų ir suaugtinių daiktavardžių pirmieji komponentai *mūs(u)*, *jūs(u)* ir *viņ(u)* idealiai perteikia posesyvinius santykius: *mūs(u)* priskiria daiktą adresantui, *jūs(u)* – adresatui, o *viņ(u)* – neparticipinio (tradiciškai – „trečiojo“) asmens sferai. Adresantas (šiuo atveju tas, kas sako *mūsmāja(s)*) metaforiškai nuosekliai išskaido iš pasaulio, determinuoto koordinatėmis ‘aš–čia–šiuo metu’, kitus matus, kurie adresanto atžvilgiu yra nevienodai nutolę. Labiausiai nutolusi nuo adresanto sferos koordinatė yra „trečiojo“, arba neparticipinio, asmens, sfera, reiškiamą taip pat trimis koordinatėmis ‘jis–ten–tada’ (plg. S t e p a n o v 1985, 229). Todėl suprantama, kad komponentas *viņ(u)*, turintis koordinates ‘jis–ten–tada’, pirmiausia reiškia ‘jū–ten’, o samplaika *viņu māja(s)* ir suaugtinis daiktavardis *viñmāja(s)* – ‘jū–ten–namai’. Kadangi vietos koordinatė ‘ten’ tam tikruose

¹ Dėl *-i-* ir *-y-*, plg. *veñ-ì-jam* ir *gl'eût-ỳ-jam*, žr. Endzelīns 1951, 473–475. Nei datyvo *veñ-ì-jam*, nei lokatyvo *veñ-ì-jā* nerodo, kad kada nors yra buvusi daiktavardžio nominatyvo forma **venijas* > **venijs*, kaip mano Karaliūnas.

kontekstuose gali neutralizuotis su 'kitur', nesunku suprasti, kad įvardis *viņš* gali gauti ir 'kitas' reikšmę. Tokia *viņš* ir *cits* 'kitas' neutralizacijos pozicija yra konstrukcijos, kuriose kalbamųjų įvardžių konteksto partneriais eina vietos reikšmės daiktavardžiai arba asmens pavadinimai, plg.: *viņpagasts* 'cits, arī kaimiņu pagasts', *viņpagastnieks* 'cilvēks, kas dzīvo citā, arī kaimiņu pagastā' ir *citpagastnieks* 'ein Mann aus einer anderen Gemeinde'. Tai rodo, kad *viņš* iš tikrųjų tam tikruose kontekstuose gali gauti ir antrinę reikšmę 'kitas', bet tai nereiškia, kad įvardžiu *viņš* „tiesiog įvardijami kaimynai“. Juk ir lietuvių *anúogalis* 'anas, kitas (kaimo) galas', *anúogalis*, -ė 'ano, kito galo gyventojas' pirmasis komponentas *anuo-* nerodo, kad įvardžio *anas* pirminė reikšmė yra buvusi 'kitas'.

Penkta, kildinti įvardžių *viņš*, *viņa* iš daiktavardžių, turėjusių reikšmes 'kaimynas', 'kaimynė', neleidžia ir tipologija. Nėra nė vienos indoeuropiečių kalbos, kurioje rodomieji resp. neparticipiniai įvardžiai būtų išriedėję iš neidentifikuojamųjų 'kitas' reikšmės įvardžių, o šie – iš daiktavardžių. Latvių kalba būtų vienintelė indoeuropiečių kalba, turinti neseną rodomąjį resp. neparticipinį įvardį, išriedėjusį iš daiktavardžio, turėjusio reikšmę 'kaimynas'. Tokių dalykų nėra ir latvių artimiausių kaimynų finų kalbose.

Baigdamas šias pastabas nenorėčiau tikėti, kad tokios etimologijos turės didelę perspektyvą. Bet jei mano viltys neišsipildys, tikriausiai sulauksime ir tokių aiškinimų, kad lietuvių įvardis *anas* yra buvęs daiktavardis ir turėjęs pirminę reikšmę 'nelabasis', o Tverečiaus *vaitas* 'štai šitas' yra kilęs iš daiktavardžio *vaitas* 'baudžiauninkų prižiūrėtojas'. Tačiau Horacijaus žodžiais tariant *sunt certi denique fines*.

LITERATŪRA

- Endzelīns J., 1951, Latviešu valodas gramatika, Rīga.
Karaliūnas S., 2001, Kalbotyros pastabos, – Acta Linguistica Lithuanica (Lietuvių kalbotyros klausimai), XLIV, 89–103.
Степанов, 1985 – Ю. С. Степанов, В трехмерном пространстве языка, Москва.